

GERLICZKI ANDRÁS

A *Szálkák* szövegvilágáról

„Ha lehet megkülönböztetést tenni, a köztünk beállott csend többé nem is annyira a költészetet érinti, mint magát a költőt kötelezi, élete egészét követeli már, s nem lehet nem eleget tenni e hívásnak, ha mindjárt a végleges és tökéletes elnémulás kockázata árán is.”¹ Az *engagement immobile*, mozdulatlan elkötelezettség, totális odaadás szerepvállalását tanúsító *Ars poetica helyett* szövege zárul a fent idézett mondattal. A *Szálkák* szikár szövegvilágát formáló „hallgatás szinonimái”² ugyanúgy kihallhatók ebből a mondatból, mint a „csend poétikáját”³ körvonalazó gondolatok.

A *Szálkák* szövegvilágának saját lírai karaktere akkor is nyilvánvaló, ha az életmű és a szerep egyneműségét, állandóságát hangsúlyozó kötetnyitó versre tekintünk. Az *Amiként kezdtem* ugyanis a folytonosság kimondásán túl a létezésben való részvétel tudatos, a kötet világának egészére érvényes vállalása akkor is, ha ez a részvétel a szenvedő ember, a világba vetett esendő lény sorsát, a fegyenc-lét megszüntethetlenségét jelenti.

A lírai szubjektum személyessége, végletekig sűrített versbeszéde, a töredékesség benyomását keltő szűkszavúsága nem az elhallgatáshoz, hanem a tömör pontossághoz, a pusztá tények kimondásának nyelvi-költői vállalásához vezet. „Az igazi misztikusok valójában hiperrealisták. Nem elszakadni kívántak a valóságtól, hanem ellenkezőleg, visszatální annak forró magjába, centrumába. A pusztá felszín szükségszerű hidegéből, megosztottságából, számkivettségéből a valóság oszthatatlan szívébe”⁴ – írja Pilinszky *A valóságról* című írásában két évvel a *Szálkák* megjelenése után.

A *Szálkák* beszélője – bármennyire is erőteljes a szövegekben megszólaló én „világhiánya”, elesettsége, haláltudata és kiszolgáltatottsága – többnyire a megszólítás helyzeteiben, a dialógusra törekvő én szerepkörében fordul oda a világhoz. Az igazi dialógus viszont elmarad, s a hallgatás legmélyebb oka is megnevezhetetlennek tűnik. Az *Amiként kezdtem*⁵ szövegéből sokan csak az első két sort idézik: „Amiként kezdtem, végig az maradtam. / Ahogyan kezdtem, mindvégig azt csinálom.”, holott az ezt követő hasonlat-rész rajzolja meg a kötet szövegvilágában megszólaló, azt megformáló lírai én lényegi státusát: „Mint a fegyenc, ki visszatérve / falujába, továbbra is csak hallgat,

¹ PILINSZKY János: *Ars poetica helyett*. In: PILINSZKY János összes versei. Budapest, 2006. Osiris Kiadó, 89–92. [PILINSZKY, 2006.]

² KÖNCZÖL Csaba: A hallgatás szinonimái. *Életünk*, 1975. 5. sz. 466. A tanulmány Tandori Dezső versvilágáról értekezve fogalmaz így: „még van, aki keresi a Csönd körülírásának szinonimáit”.

³ SCHEIN Gábor: A csend poétikája. *Jelenkor*, 1996. április. 356–367.

⁴ PILINSZKY János: A valóságról. *Új Ember*, 1974. április 14. 3.

⁵ PILINSZKY, 2006. 95.

/ szótlanul ül pohár bora előtt.” Schein Gábor Pilinszky egész kései költészetére jellemzőnek tartja, „hogy az értelemképzés súlypontja mintegy a szövegen kívülre került, a nyelvnélküliség telített terébe, a párbeszédesség által a néma, de megidézetten jelenlévő másikba. A nyelv szinte minden versben elindul a másik felé, és útközben eltörli magát.”⁶ Tegyük hozzá, ennek az elindulásnak megannyi változatát, fokozatát képviselik a kötet versei, s talán a könyv szövegvilágát is erőteljesebben befolyásolja az a szerzői döntés, melynek alapján az *Amiként kezdtem* a szövegegyüttes élére került. A kötetet záró versek közül az *Ez lesz* című fogalmazza meg hasonló élességgel a hallgatásában a létezésben végül feloldódó személyiség állapotát. „Oszlás-foszlás, vánkosok csendje, / békéje annak, ami kihűlt, hideg lett, / mindennél egyszerűbb csend, ez lesz.”⁷ A csönd lírai változatai közül talán a legvégletesebb az iménti szöveg, hiszen már-már felfüggeszti, kioltja, megfoghatatlanná teszi a beszélő én egyediségét.

A *Vigília* 1973. februári száma Rónay László tollából kritikát közöl a *Szálkák*ról. Rónay írása is azt emeli ki, hogy az új Pilinszky-kötet „ugyancsak a »csönd« dokumentuma, annak az embernek elrédő és belenyugvó hallgatása, aki ráébredt önmaga megmérhetetlenül kicsiny, esendő voltára, s védelmet keresve, riadtan, de a felismerés és bizalom egyre szűkebb körein hatol az isteni gondviselés felé.”⁸ Ugyanebben a számban – főlerősítendő a könyvre irányuló figyelmet – beszélgetést olvashatunk Pilinszky Jánossal. A kérdező Hegyi Béla. Rónay László recenziójával összhangban megpróbálja a költőt e csönd-poétikáról is faggatni. Kérdése a következő: „sok versén érződik, hogy a lélek elfüggönyözött ablakain át beszűrődött a félelem: hátha egyszer elapad a láz, vége lesz a versnek, csak dadogás és felhevült parázs marad az elhasznált gondolatok után?”⁹ Pilinszky következetesen művészi hitvallást fogalmaz a nyelvi-poétikai fejtegetés helyett. Bár egyetemes, életmű-értelmező ars poeticaként olvasható a költő reakciója, mégis szorosan kötődik a *Szálkák* világához. „A művészetben a művész az emberből, abból a meghasonlott lényből, aki szenved, akit szégyell, aki felemás, megpróbál újra egészet csinálni, megpróbálja összerakni, hogy tökéletes legyen. Én így írok. Ezért írok. Hogy valahol, valami más szinten, nem az én életem szintjén, magasabb szinten egy egészet csináljak magamból is, az emberekből is, a világból is. – Az egészet ott, azon a szinten akarom megcsinálni, ahol az ember drámája kisimul, ahol a ráncok elvesztik barázdájukat és sima, egészséges és újra ép lesz minden. Ezt szeretném megragadni, megfejteti”¹⁰ – mondja Pilinszky.

A kortárs kritikák legtöbbje a költői pálya fordulatát érzékeli a *Szálkák* verseiben. Indokoltnak látszik ezekre az „első olvasatokra” is figyelmet fordítani, hiszen a formálódó lírai életmű jelenéből, az első olvasás vállalt személyességével tapintják ki az új kötet szövegvilágának hangsúlyait. A viszonylag gazdag kritikai visszhang majdnem egységes abban a véleményben, hogy a kötet jól érzékelhető fordulat az életműben.

⁶ SCHEIN Gábor: Pilinszky János. In: Magyar irodalom. Főszerk. Gintli Tibor. Budapest, 2010. Akadémiai Kiadó. 901.

⁷ PILINSZKY, 2006. 118.

⁸ SIKI Géza [Rónay László írói neve]: Könyvek között. *Vigília*, 1973. 2. sz. 131–133. [SIKI, 1973.]

⁹ HEGYI Béla: A *Vigília* beszélgetése Pilinszky Jánossal. *Vigília*, 1973. 2. sz. 123–128. [HEGYI, 1973.]

¹⁰ HEGYI, 1973. 126.

Pilinszky első monográfiusa, Fülöp László is az újszerűséget hangsúlyozza. Elisméri ugyan az „engagement immobile” megmaradó érvényességét, ennek tragikus értelmét, e vállalkozás drámáját, a háttérben húzódó szenvedés- és fájdalomélmények stációit, de megállapítja, hogy „az élménymotívumok rendjében részben újszerű elemként tűnnek fel az intim, személyes életszférák körébe tartozó életjelenségek.”¹¹ Fülöp László recenziója szerint „a megváltó bizonyosság élményébe belekeveredik a rontó kétség, a gyöngeség érzülete, tehát a vívódás – amint erről a megindultan, tiszta bensőséggel s közvetlenséggel valló *Azt hiszem* oly beszédesen tanúskodik; egyszerre nyilvánítván ki a ráutaltságot, a félenkséget, a kételyt és a hitet, az áhítatot, az egyén fölötti erőknél való kiszolgáltatottság fájdalmát, az érzések át- csapásait.”¹² Idézzük itt Pilinszky költeményét, nemcsak illusztrációként, hanem azért is, mert azon versek egyike, melyek felmutatnak valamennyit abból a személyes élménykörből, mely az egyetemesség-igénnyel, metafizikai távlatokkal szemben ritkábban előforduló vershelyzetet képvisel.

Azt hiszem

Azt hiszem, hogy szeretlek;
lehúnyt szemmel sírok azon, hogy élsz.
De láthatod, az istenek,
a por, meg az idő
mégis oly súlyos buckákat emel
közéd-közém,
hogy olykor elfog a
szeretet tériszonya és
kicsinyes aggodalma.

Ilyenkor ágyba bújva félek,
mint a természet éjfél idején,
hangtalanul és jelzés nélkül.

Azután
újra hiszem, hogy összetartozunk,
hogy kezemet kezédbe tettem.

A lírai én szorongó bizonytalansága – a kötet más verseihez hasonlóan – itt is tetten érhető. Fülöp László a szövegvilág egészére érvényesen állapítja meg, hogy „költői átélésmód egyik legjellegzetesebb vonása az a konstatáló tudomásulvétel, amely kiiktatja az érzelemvilágból a lázadást, a drámai szenvedélyt, a vívódást.”¹³ Kiegészítésként csupán annyit jegyeznek meg, hogy a drámai szenvedély csakugyan elhalványul, de –

¹¹ FÜLÖP László: Pilinszky János: Szálkák. Alföld, 1973. 3. sz. 78. [FÜLÖP, 1973.]

¹² FÜLÖP, 1973. 78–79.

¹³ FÜLÖP, 1973. 80.

ahogy Pilinszky maga is megfogalmazta – „az ember drámai lény. A jót és a rosszat úgy építi össze, mint hegy a köveket. Egyszerre jó és egyszerre rossz, és ezt a konfliktust fantasztikus drámai küzdelemben éli meg, aminek a kimenetele valamiképpen Isten szívében játszódik le. Különben nem lehetne alázatos valaki.”¹⁴ A költő által kiemelt alázat, természetesen erősen összefügg a korábban hivatkozott konstatáló tudomásulvétellel, a Mindenhatónak való önátadás végső békeességével. Ahogy *A többi kegyelem*¹⁵ című versében olvasható:

A félelem s az álom
volt apám és anyám.
A folyosó meg a
kitáruló vidék.

Így éltem. Hogy halok meg?
Milyen lesz pusztulásom?

A föld elárul. Magához ölel.
A többi kegyelem.

Rónay László kritikáját azért idézem ezen a helyen, mert a *Szálkák* szövegvilágának egy másik meghatározó szervező elvét emeli ki: a költemények egymásba kapcsolódó folyamatszerűségét. Mintha összekapaszkodnának a versek, erejüket a szöveghatáron túlnyúló jelentésvilágban teljesítve ki. Rónay szerint „a *Szálkák* nagyon is tudatosan megkomponált ciklusai a *Monstranciától* a *Feleletig* a folytonos előrehaladás, a lényeg felé hatolás állomásai, s nem véletlen, hogy épp a kötet utolsó előtti versében mondja ki a költő a legdöntőbb felismerést:¹⁶

és mégis, hogyha valamit tudok,
hát ezt tudom, e forró folyosót,
e nyílegyenes labirintust, melyben
mind tömöttebb és mind tömöttebb
és egyre szabadabb a tény, hogy röplünk.
(*És mégis*)

Rónay következtetésével egyetértve „a *Szálkák* kötet voltaképp az egész üdvtörténetet élénk tárja az eredeti bűn rettenetétől a misztikusok visszatalálásán keresztül a végítélet nagy pillanatáig.”¹⁷ (Tolcsvai Gábor monográfiája hasonlóképpen a szövegek összetartozását hangsúlyozza, amikor megállapítja, hogy „az utolsó három kötetben a versek inkább egy folyamatos hangos és belső beszéd »felszínre« kerülő részei, amelyek inkább

¹⁴ HEGYI, 1973. 127.

¹⁵ PILINSZKY, 2006. 105.

¹⁶ SIKI, 1973. 132.

¹⁷ SIKI, 1973. U.o.

egyenes vonalúan, előre haladva és ez által egymásra épülve olvasandók, amelyek tehát nem különállásukban mutatkoznak meg igazán, hanem folyamatosságukban.”¹⁸⁾

Béládi Miklós kritikájának tételmondata – Pilinszky továbbra is küzd az elnémulással – illeszkedik a hallgatás poétikai szerepéről eddig idézett észrevételekhez. Recenziójának igazi hangsúlyát azonban az életmű folytonossága és a módosult szövegformálás kettősségének felmutatásában látom. A senki földjén életnek, halálnak egyként kiszolgáltatott lírai én világa, vagyis Pilinszky lírája Béládi értelmezésében „azért jár az elnémulás közelében, mert ő igazában életének megváltását, egyéni üdvét keresi, s a metafizikai távlatokkal szembeítve, a verset, a tökéletlen emberi szót erőtlen pótléknak tekinti. De mégis verset kell írnia és az egyetlen fönmaradó reményhez, az alkotáshoz föllebbeznie, hogy – ha csak átmeneti időre is – megváltás helyett legalább némi enyhületben részesüljön.”¹⁹ Ami viszont a korábbi kötetekhez képest szembetűnően új, hogy a „*Szálkák* versei a rögtönzés és a töredékesség benyomását keltik, s a tovább nem fokozható szüksézszerűség azt is jelzi, hogy végérvényessé szilárdult költői szemlélete és stílusa. Minél kevesebb szóval és csak a lényegyet, az előző kötetéből ismert haláltudatot, kiszolgáltatottságot akarja kifejezni. Minden esetlegességet elhagy, számára már rég „minden elvégeztetett”. Világáról csupán jelzéseket közöl, saját motívumrendszerének jelentéstana szerint. Most már nem elégíti ki a hagyományos mondatfűzés logikája, az egyenesvonalú szerkesztés, sem a szavak megszokott jelentése, verseit egyéni mondattan és jelentés tan törvényeihez igazodva alkotja meg.”²⁰

A kritikák között tájékozódva Beney Zsuzsa írása azért kivételes, mert már bizonyos távlatból tekint vissza a *Szálkák* és a *Végkifejlet* közös recenziójában. „A *Szálkák* megjelenésekor kritikusai és olvasói nagy része úgy fogalmazott, hogy Pilinszky hazatalált”²¹ – írja Beney Zsuzsa, fenntartva, hogy a létezéssel együtt járó szorongás nem csökkent, sőt lényegesen fokozódott ezekben a versekben. Fülöp László írását vélhetően figyelembe véve Beney is *elfogadásra* utal a szálkák beszélője kapcsán: „az anyag elfogadása, belesimulás – anélkül, hogy a pillanatnyiségbe mindig betörne a pillanat értelmének, filozófiájának kérdése.”²²

Beney Zsuzsa írása a *Szálkák* és a *Végkifejlet* összetartozásában, sőt az teljes lírai életműre is tekintve valamiféle sérülékeny, de létező narratív sémát feltételez Pilinszky lírai szövegvilágában. „Egyidőben – ha beszélhetünk egyáltalán időről ebben a pillanatnyi és örökké tartó drámában – érzékeljük az agóniát és a kegyelmet, a présbe fogott némaság tehetetlenségét és a szó örömet, tört formát és az alkotás szabad szárnyalását. A végletek szemben álló feszülése egyelőre még együttesen hat – de vajon a költészet törekeny íve meddig bírja ezt a széthúzó feszülést? A kereszt drámájában minden pillanat az utolsó, de mindegyik a legelső is lehet”²³ – olvashatjuk az esszévé tágitott recenzióban.

¹⁸ TOLCSVAI NAGY Gábor: Pilinszky János. Pozsony. 2002. Kalligram Kiadó. 150.

¹⁹ BÉLÁDI Miklós: Pilinszky János: Szálkák. Kritika, 1973. 2. sz. 22.

²⁰ BÉLÁDI Miklós: Pilinszky János. In: A magyar irodalom története 1945–1975. Budapest. 1990. Akadémiai Kiadó. 584. A hivatkozott rész alapgondolatai az 1973-as kritikában is megfogalmazódnak.

²¹ BENEY Zsuzsa: Végkifejlet. Gondolatok Pilinszky János új versesköeteiről. Vigilia, 1975. 1. sz. 38. [BENEY, 1975.]

²² BENEY, 1975. U.o.

²³ BENEY, 1975. 43.

Az értelmező olvasás valós idejében nyilvánvalóan a kötet cím által elindított jelentésképző folyamat ragadná meg elsőként figyelmünket. A *Szálkák* első előfordulása a *Juttának* verscímet tekintve megszólító, dialogikus viszonyban kimondott szó, ám szorosabban érteve mégsem jutott el a nyílt kimondásig. Alcíme szerint ugyanis naplórészlet, tehát megosztott, megértésre felkínált monologikus önfeltárás. Szegedy-Maszák Mihály terminológiája szerint „töredékes kihallgatott magánbeszéd”.²⁴

A költemény hivatkozott szakasza a következő:

NAPLÓRÉSZLET

Milyen nap is van ma? Úgy élek,
 hogy össze-összezavaram
 az idő menetrendjét.
 „Latrokként – Simone Weil gyönyörű szavával
 – tér és idő keresztjére
 vagyunk mi verve emberek.”
 Elalélok, és a szálkák fölriasztanak.
 Ilyenkor metsző élességgel látom a világot,
 és megpróbálom feléd fordítani a fejemet.

A mű szövegelőzménye Pilinszky prózai írása az *Új Ember* 1971. január 17-i számából, a címe *Egy lírikus naplójából*: „Milyen nap is van ma? Úgy élek, hogy olykor összezavaram a múltás pontos menetrendjét. De ez nem könnyítés. Latrokként valamennyien – Simone Weil gyönyörű szavaival – idő és tér keresztjére vagyunk mi verve, emberek. Hogy összezavaram az időt, csupán annyi, hogy olykor elalélok és a szálkák (les écharde) felébresztenek. Ilyenkor irgalmatlan rajzossággal látom a világot, s megpróbálom Feléje fordítani a fejemet.” A versben kisbetűvel *feléd*, a naplószövegben még *Feléje* nagybetűvel, Krisztus nyomatékosabb keresésére utalva, ám még nem a megszólítás személyes közvetlenségével említve. Szembetűnő az is, hogy a napló erőteljesebb „*irgalmatlan*” kifejezését a versben a „*metsző*” jelzőre cserélte. Nem feltétlenül enyhítés ez, inkább a tapasztalás pontosságának hangsúlyozása, a lét megkerülhetetlen, szorító fájdalmának átélése éppen a metsző élességgel látott világból eredeztethető.

Érdeemes ezúttal a forrás forrását, az eredeti Simone Weil-passzust is idézni: „Aki azonban szeretetével Isten felé fordulva marad, azt a lelkét átjáró szerencsétlenség oda-szegzi magának az univerzumnak a közepére. Ez a világ valódi közepe, mely nincs közepén, mert kívül van téren és időn, mivel maga az Isten. Egy más dimenzió szerint, mely nem tartozik a térhez, se az időhöz, ez a szeg rést üt a teremtésen, az elsötétült ernyőn keresztül, mely a lelket Istentől elválasztja. E csodálatos dimenzió segítségével

²⁴ SZEGEDY-MASZÁK Mihály: Radnóti Sándor: A szenvedő misztikus. Irodalomtörténeti Közlemények, 1982. 4. sz. 500. („az *Apokrif* szerzőjére még inkább a látomásszerkezet, a *Szálkák* költőjére viszont már a töredékes kihallgatott magánbeszéd jellemző” – korrigálja Radnóti gondolatmenetét Szegedy-Maszák.)

a lélek, anélkül, hogy megválna a helytől és a pillanattól, melyben teste vesztgel, átkelhet a tér és idő rengetegén, s eljuthat Isten közelébe. Ott leli magát a teremtés és a Teremtő érintkezési pontján, ami nem más, mint találkozáshelye a kereszt két ágának.”²⁵ A kereszt szálkái láthatóan a Pilinszky által újrateremtett kép részei. A téridő keresztjére feszített, a létezésnek kiszolgáltatott személyiség drámáját nem lebecsülve, ennek a kozmikus vízióknak mégis ez az apró részlete nyer megrendítő fontosságot: „Elalélok, és a szálkák fölriasztanak.” Nincs menekvés, érezni, fájni kell, mint a vallásban elájult, ám újabb kínokhoz felloccsolt fogolynak. A szálkák egész kötetre érvényes jelentésteljesége már itt, a kereszt-metafora megalkotásakor nyilvánvaló. Szálka, pontosabban szálkás minden, ami az éber öntudatra kárhoztatott emberhez ér. Szálka a világ a kényszerű érzékelésben. A *Mielőtt*, *A mélypont ünnepélye*, a *Metronóm* szövegei már nem definiálják újra a szálka jelentését, használják csak, adottnak véve vonatkozás- és funkciórendszerét.

A Krisztust kereső félrefordított fej viszont a kegyelemnek azt a békés bizonyosságát keresi – még az élet kontextusában –, amit a kötetben később *A pokol hetedik köre* fejez ki – *de profundis* jelleggel – már a vágyott semmi közelében.

²⁵ Simone WEIL: Szerencsétlenség és istenszeretet. In: Simone WEIL: Ami személyes, és ami szent. 1983. Budapest. Vigilia Könyvkiadó. 62. Pilinszky János fordításában.